

АЙДАМИРОВ АБУЗАР (1929 – 2005)

Автор: Administrator

16.05.2019 10:39 - Обновлено 16.05.2019 10:43

Айдамиров Абузар дуьненчу ваьлла 1929 шеран октябрь беттан 29 дийнахь (цхьадолу хьостанашкахь 1933 шо ду билгалдаьккхина). Дlakхелхина 2005 шеран май беттан 27 дийнахь. Нохчийн яздархо, поэт, классик. Нохчийн литературехь йоккха лар йитина, къаьсттина шен историн романахь бахъана долуш. Нохч-Галгалайн АССР-н халкъан яхдархо (1977), Нохчийн Республикин яздархойн цхьаьнакхетараллин коьртехь лаьттина 2004-2005 шерашкахь.

Айдамиров Абузар вина 70 шо кхачар даздечу суьйренехь нохчийн халкъан поета Арсанукаев Шайхис элира: «Хьоме Абузар, ас даггара декъалво хьо, нохчийн къоман а, нохчийн мехкан а оьзда клант, гIараваьлла вевзаш а, лоруш а волу яздархо, публицист, юкъараллин деятель, баккхийчара а, кегийчара а лоруш а, сийдеш а волу хьехархо! Вайн веза-воккхачу АллахIа хъайна комаьрша деллачу похIмица ахь йоккха хазна йиллина нохчийн къоман литература кхиоран гуллакхана юкъя. Книгашъешархоша а, критикаша а лаккхара мах хадош тIеэцна хъан «Нена дог», «Винчу лаьмнашкахь», «Лаьмнашкахь серло», иштта кхийолу произведенеш а.

Къаьсттина ала лаьа нохчийн къомо нийсонехъа, шен маршонехъа дIабаьхьначу бIешерийн къийсамах лаьцна язйинчу, нохчийн исбаьхьаллин прозин лакхенаш хилла дIахIиттинчу «Маршонан цIарах» цIе йолчу повестях, «Еха буьйсанаш», «Лаьмнашкахь ткъес», «Дарц» цIерш йолчу исторически романех. Нохчийн литературехь баккхий кхиамаш бахарна а, юкъараллин дахарехь жигара дакъалацарна а хьуна, хьакъ а йолуш, тиллина сийлаллин цIе – «Нохч-ГIалгIайчоьнан халкъан яздархо». Иштта лаккхара мах хадабо нохчийн къоман культурехь Айдамиров Абузаран дахаран а, кхоллараллин а.

Халкъан яздархо Айдамиров Абузар вина 1929 шеран 29 октябрехь Ножи-Юьртан районерчу Мескетахь ахархочун Iабдул-Хъаькаман доьзалехь. (Цуьнан паспорт тIехь вина терхъа 1933 шо билгалдаьккхина ду, иза сибрехъахь долуш спецкомендатурехь дIаяздина нийса доцу терхъа хилла). Нохчийн ширчу юьртахь, исбаьхьчу Iаламехь дIадахна яздархочун бералла. Деша а, яздан а школе вахале Iемина цунна, шел баккхийчу вежарша а, йишас а йоза-дешар Iамош. Цундела хьалхарчу классехь деша волавелча, дукха хан ялале, дика хууш ву аьлла, шолгIачу классе ваьккхина. Иштта кхоалгIачу классера а, иза чекх а яккхале, йоьалгIачу классе ваьккхина. Цу тайпана дика доьшуш ворхIшеран школа шайн юьртахь чекхъаьккхина хинволчу яздархочо.

Айдамиров Абузаран йоIа яздархочо Айдамирова Машаран шен «Айдамиров Абузаран дахар а, кхолларалла а» цIе йолчу книги тIехь яздо: «Абузаран да лаккхара бусалба динан Iилма Iамийна вацара, амма баккхийчу Iеламнахаца хаддаза уьйраш латтийна, кIорггера хаарш долуш вара. Цунна дагахь хаьара КъорIанан дуккха а сураташ,

Пайхамаран (Делан салам хуьлда цунна) хьадисаш, эвляийн Iер-дахарх лаьцна дийцарш а. Йоккха поэзи корматалла яра цуьнгахь. Нохчийн а, Iаьрбийн а меттанашкахь назманаш язйора цо. Нохчийн маттахь дагахь «Лейла, Меджнун» поэма йоьшура цо. Ша язйинарш а, кхечеран а назманаш дIаолура. Назманан дешнашка а, чулацаме а хьаьжжина мукъам а, аз а хуьлура цуьнан: дог ойуш, дог делхош, самукъане, бIаьхаллин а».

Шен деца дукха хан ца яьккхина Абузара, хIетахьлерчу Iедало доьналла долу нах лоций, чу бохкара. Iабдул-Хьаькам а лаьцна, сибрех вахийтина. Лаьцначохь бархI шо а даьккхина Iабдул-Хьаькам цIавеанчу кхоалгIчу дийнахь кхелхина Абузаран нана Яхарг. Цу тайпана, да-нана цхьаьна а долуш, царх марзо эцар ца хилла жимачу Абузара.

Нохчийн къам махках даьккхича, шайн кхиболчу доьзалх а, цIийнан нахах а хьадда, Абузаррий, цуьнан дай, дестей Казахстанан Акмолински областан Акмолински районан Садовое олучу юьрта нисбелла. Иза Iаламат хала Iаламан хьелаш долуш меттиг хилла: Iай шело чIогIа хуьлуш, чехка дарц долиий, адамашна зенаш деш, кIоргачу лайно цIенойн неI-кор дIадукъуш. Оцу халчу хьелашкахь «Сталинская Конституция» цIе йолчу колхозехь тайп-тайпана белхаш бина 14-15 шо бен доцчу Абузаран: стерчийн готанца охана деш, хIу тосуш, мекха боккхуш, аькка йол хьокхуш, цунах раьгIнаш еш, Iай бежнашна докъар тIекхобхьуш. Иштта жимчохь дIаболабелла Айдамиров Абузаран къинхьегаман некъ.

1946 шарахь Киргизин Джалал-Абадски областан Каравански районерчу Успеновка юьрта шайн нахана тIе дIавахна Абузар а, цуьнан да а. Кхузахь юьхьанца колхозехь прицепщикан болх бина Абузаран, цул тIаьхьа бригадехь учетчик хIоттийна иза. Абузар деша лууш хилла. Учетчикан болхбарца цхьаьна шозлагIа а 7 классе деша вахна иза Успеновкерчу оьрсийн школе. 8 классе дIа ца эцна ворхI чекхъаьккхина кехаташ цахиларна. Литература езаш, исбаьхьаллин произведенеш дукха йоьшуш хIара хилар билгалдаьлладу школан директора 7 класс чекхъаьккхинчул тIаьхьа, кхунна гIуллакхна, школан библиотекарь хIоттийна Абузар. Цигахь цхьана шарахь эха шарахь болх бинчул тIаьхьа Успеновкерчу «Т. Шевченко» цIарахчу колхозе коьртачу бухгалтера заместитель вохуьйту иза. Пишпекерчу юьртабахаман техникуме бухгалтера говзалла караерзочу отделени заочно деша а вахна, пхи курс чекхъаьккхина цо. 1956 шарахь Сулюкта гIала дIавахана Абузар, цигахь екстерно экзаменаш дIа а елла, чекхъаьккхина юккъера школа.

Хийрачу махкахь, халчу хьелашкахь жимчохь дуьйна къахьегна Айдамиров Абузара. Тайп-тайпанчу нахана юккъе нислуш, хало а, атто а ловш, дахар, къинхьегам,

Къинхъегаман адамаш довза таро хилла цуънан. Шеко яц яздархо кхиарехъ, адамашца, дахарца йолу цуънан шовкъаш кхоллаяларехъ и дерриге шен маъна долуш хиларан.

Парглато а яьлла нохчийн къам даймахка цIадоьрзачу хенахъ, 1957 шарахъ, шен юрта Меската цIа а веана, ворхIшеран школе историн, нохчийн меттан, литературин хъехархочун балха вахна Айдамиров Абузар. Соьлжа-ГIалахъ 1958 шарахъ хъехархойн кхаа беттан курсаш чекхъяхна. Оцу шарахъ Нохч-ГIалгIайн пачхъалкхан педагогически институтан историко-филологически факультете заочно деша а вахна, историн хъехархочун корматалла караерзош, институт чекхъяхккхина 1963 шарахъ.

Мескетарчу ворхIшеран школахъ цхъана шарахъ хъехархочун болх бинчул тIаьхъа Айдамиров Абузар оцу школан директор хIоттийна. Ткъе итт шарахъ гергга болх бина цо оцу даржехъ. Школан куьйгалхочун болх цо кхиамца бина хилар гойтуш ю цунна техкина сийлаллин цIерш а, делла пачхъалкхан совгIаташ а: «Нохч-ГIалгIайн АССР-н школийн сийлахъ хъехархо», «РСФСР-н серлонан отличник», «СССР-н серлонан отличник», «Нохч-ГIалгIайн АССР-н халкъан хъехархо», «Нохч-ГIалгIайн АССР-н сийлахъ гуллакхъхо», «Къинхъегаман ЦIечу Байракхан» орден. КПСС-н Нажи-Юьртан райкоман декъашхо а, районан советан депутат а хаьржина иза дукхазза а. 1989 шарахъ СССР-н халкъан депутат а хаьржина. Нохчийн пачхъалкхан университетан сийлахъ профессор а, Нохчийн Республикин Илманийн академин сийлахъ академик а вара иза.

Школахъ болхбар Айдамиров Абузара хаддаза дIахьора исбаьхъаллин литературехъ къахъегарца цхъаьна. Шен яздаран корматалла лакхаяккхархъама Москвахъ Горькийн цIарахчу литературни институтехъ шина шеран литературин лаккхарчу курсашкахъ дешна цо.

Айдамиров Абузаран произведенеш зорбанехъ арайовла юьйлаелла 50-гIа шераш юккъе даханчу хенахъ. ХIетахъ Алма-Атахъ нохчийн маттахъ арадолучу «Къинхъегаман байракх» газето кест-кеста кечйора литературни агIонаш. Оцу газета тIехъ араевлла яздархочун дуьххьарлера произведенеш: стихотворенеш, дийцарш. 1956-чу шеран 30-чу ноябрехъ газето зорбатуьйхира цIе яххана болчу нохчийн, гIалгIайн яздархойн произведенешца цхъаьна хIетте яздан волалуш волчу Айдамиров Абузаран «Лермонтовн безамна» цIе йолустихотворени. Иза яздархочун дуьххьара зорбане евллачу произведенеш ю. Ларамаза дац къоначу поэтан дуьххьарчарах йолу стихотворени сийлахъ-воккха оьрсийн поэт дагалоцуш язйина хилар, М.Ю. Лермонтовн дахар а, цуънан кхолларалла а шен дуккха а агIонашца Нохчийчоьнах йозаелла ю. И стихотворени юкъяяхара 1962-чу шарахъ Грозный гIалахъ араьяллачу Айдамиров Абузаран "Винчу лаьмнашкахъ" цIе йолчу поэтически книгина. Тайп-тайпана чулацам бу"Винчу

лаьмнашкахь" книги тӀерачу произведенийн. Алссам ю цу тӀехь заздоккхучу Даймахках воккхавечу, халкъа, махка дуьхьа ваха луучу лирически турпалхочун ойла гойту стихотворенеш:

Лаьар-кха сайн оьмар

Жимма яхлойла,

Хьомечу халкъана,

Махкана ваца...

И дешнаш къоначу яздархочун ша-шега болу кхайкхам а хилла ца дисира, Айдамиров Абузаран дерриг дахар хилира халкъан, мехкан хьашташка дӀахьажийна.

«Винчу лаьмнашкахь» цӀе йолчу книги тӀехь зорботьхна яра стихотворенеш: «Даймохк», «Винчу ломахь», «Бералла», «Ненан мотт», «Яьссин тогӀехь», «ХӀай буйьса...», «Африке», «Лермонтов безамна», «Александр Казбеги», «Хьайна езахь», «Юха а хьобга», «Бехк ма билла» дуккха а кхиерш а. Оцу вай ялийнчу стихотворенийн цӀершца а гучуболу книгин шуьйра чулацам. Шен лаамашца оьзда вупоэтан лири-чески турпалхочун. Дахарерчу дуккха а гуллакхийн ойлайойту автора шен стихаш йоьшучуьнга. Кхузахь ала доглу А. Айдамировн цхьайолу стихотворенеш, гоч а йина, гӀалгӀайн а, оьрсийн а, ткъа иштта испански а меттанашкахь зорботьхна хилар. «Винчу ломахь», «ХӀай буйьса», «Даймохк» стихотворенеш нахана езаш йолчу эшаршка йирзина.

Айдамиров Абузар поезехь дукха ца сецаш прозе ваьлла. Амма яздархочу цхьайолу прозаически произведенеш шайн орамаш цуьнан стихотворенешкахь долуш ю. Буьртигах зийдиг хойций кхуьу ялта санна, оцу стихотворенешкахь йолчу теманех, идейх кхоллаелла хетало яздархочун цхьайолу повесташ, дийцарш, статьяш.

Гонахарчу дахарера проблемаш хлиттайо яздархочо шен дуьххьарлерчу прозаически произведенешкахь. Дешархоша а, критико а дика тлейцира «Ненан дог» (1961), «Генарсолтийн «хьуьнарш» (1965) цлерш йолу книгаш. Вайнехан доьзалехь, юкъяраллехь зудчун сий лардаре кхойкху автор. Оьздангаллица, гиллакхца, вовшийн ларарца кхолла еза доьзалехь юкъяметтигаш боху цо. Дахарехь шена хьакъйоллу меттиг дlалоцуш, новкъаглертачарна, зуламхошна дуьхьало еш зуда хила езар а гойту автора. Шен цхьана стихотворени тlехь Айдамиров Абузара яздо: «Хьо яц-ткъа, махкана кьонахий белларг, Техкийнарг вайн халкъан турпалхойн ага!». Авторан деган йовхо шайца йолу и дешнаш «Ненан дог» повестан турпалхочунна Курсамна тlедоглуш а ду. Курсам шен сий лардийр долуш ю, шен бакъонаш лаха хуур долуш а ю. Повестан персонажех хlора а шен ойланца, амалшца, буьйцачу маттаца къаьсташ ю. Сатирически басаршца кхоьллина ямартхочун Саида а, цунна тlаьхьа йозачу Асетан а васташ.

Айдамиров Абузаран сатирически корматалла къеггина гучуйолу «Генарсолтийн «хьуьнарш» цле йолчу дийцарийн гулар тlехь. «Генарсолтийн «хьуьнарш», «Жуккаран мекарло», «Анонимка» дийцарш ду цу тlехь зорботоьхна. Яздархочо lаьржа басарш ца кхоош lорабаьхна курхаллаш деш, ямартлонаш лелош, шаьш къа а ца хьоьгуш нехан хьакъ шайн хьашташка хьежо глерташ лела нах. Билгалдаккха деза и тайпа нах автора кьинхьегамхойх, халкъах дlакъаьстина гайтина хилар. Тlаьххьаре а шайна хьакъдоллучу жопалле озабо уьш. Шен произведенешкахь адамиин ледарлонаш lораяхар яздархочо кхочушдо юьртахойн хьанал кьинхьегам гайтарца цхьаьна, кьинхьегамхойн комаьрша дог-ойла, церан амалш гайтарца. «Генарсолтийн «хьуьнарш» книги тlерачу дийцаршкахь автора хlоттайо кхин цхьа мехала проблема а – доьзал кхиорехь ден-ненан жопалла.

Яздархочун «Лаьмнашкахь серло» (1963), «Тхан эвлахь» (1966), «Лаьмнийн некъашкахула» (1975) цлерш йолчу книгаш тlера дукхаха йолу произведенеш а яра юьртан дахар гойтуш. Айдамиров Абузар юьртахь вехаш вара. Юьртан дахар - цуьнан дахар дара. Юьртахойн дезарш – цуьнан дезарш дара. Яздархочунна дика бовзара юьртахойн кхиамаш а, иза дика кхетара церан халонех а. Цуьнан произведенешкара гlуллакхаш авторан фантазино кхоьллина дацара, уьш гонаха кхехкачу дахарера схьаэцна дара. Оцу дахарна юккъехь вара автор, юьстах лаьтташ вацара. Цуьнан исбаьхьаллин произведенеш йоьшуш царна тlера турпалхой шайн lер-дахарца, шайн

Гиллакхашца-Гуллакхашца, ойланашца, леларшца яздархочунна юххера девзаш долу адамаш хетало. Церан амалшкара озданиг, сийлахъниг чIагIдо автора, айпечуьнца, сийсазчуьнца къийсам латтабо. Юьртан дахар гойтучу произведенешкахъ яздархочо къинхъегаман стеган белхан хъуьнарш, деган дикалла, нахаца цуьнан йолу озда юкъаметтигаш гайтарца иза вазво, цунна хастам бо. Малончашна, жуккаршна, тайп-тайпана курхаллаш деш лелачарна дуьхъал луьра къийсам латтабо церан ма-дарра долу юхъ-сибат, харц Iалашонаш Юряхарца. Иштта ю яздархочун оцу темица йолу повесташ, дийцарш, очеркаш. «Лаьмнийн некъашкахула» дийцарийн гулар тIехъ яра «Шемалан леламаш» цIе йолу исторически хроника а. Цу тIехъ яздархочо бакъдолчийн буха тIехъ йовзийтира Шемалан леламашца йозаелла йолу халкъан историн агIонаш. Коьрта долчунна и исторически хроника бахъана долуш боккха кхиам хилира оцу книги.

Хъалхо араьяллачу шен цхъана статья тIехъ Айдамиров Абузара яздора: «Сан литературни кхоллараллехъ йоккха меттиг дIалоцу историко-революционни тематико. ХIетте а юкъа-кара аса вайн заманхойх – колхозан ахархойх, юьртан интеллигенцех лаьцна повесташ, дийцарш, очеркаш язйина. Царах хаьдда Iен ойла яцсан тIейогIачу хенахъ а. Юьртахъ вехачу суна гергара ю и тема». Шен заманхойх лаьцна, шен заманан проблемаш хIиттош яра автора 1981 – 1985 шерашкахъ язйина «Ирхеш» роман. Иза зорбанехъ араелира 1986 шарахъ. Цу тIехъ гайтинера республикехъ социальнo-экономически а, гиллакх-оздангаллин а хъелаш талха доладалар. Ма-дарра альча, Нохч-ГIалгIайчоьнах хъакхаелла социальнo-экономически кризис а, къоман гиллакх-оздангалла лахлуш хилар а гайтира яздархочо шен керлачу роман тIехъ. И проблемаш автора нийса хIиттийна хилар гучуделира цул тIаьхъа хъе ца луш республикехъ дIадуьйладеллачу бохамечу гуллакхаша.

Айдамиров Абузаран кхоллараллехъ коьртаниг исторически тема ю. Цо язйина «Шемалан леламаш» цIе йолу исторически хроника, «Маршонан цIарах» роман, «Еха буьйсанаш», «Лаьмнашкахъ ткъес», «Дарц» романех лаьтта трилоги, оьрсийн маттахъ «Хронология истории Чечено-Ингушети», кхиерш а.

Хъалха арахецначу «Лаьмнашкахъ серло» книги тIехъ дийцаршца цхъаьна зорботоьхна яра «Маршонан цIарах» цIе йолу исторически повесть. Оцу повесть тIехъ кхидIа а болх бина, цуьнан чулацам шорбеш романан жанре а ерзийна, 1968 шарахъ ша къастийна арахийцира «Маршонан цIарах» роман. XIX блешеран шолгIачу эхехъ халкъан паргIатонехъа паччахъан Iедална дуьхъал латтийна къийсам гойтуш яра роман. Цухенахъ Нохчийчоьхъ хилла социальни хъелаш, халкъо лайна Iазап исбаьхъаллица гайтина. Говза кхоьллина роман тIехъ коьртачу турпалхочун Iелин васт. Адамаш цуьнга ладугIуш ду, уьш цунна тIаьхъа хIуьтту. Къехойн маршонехъа болчу къийсамна шен дахар дIаделла турпалхо ву Iела. Iела санна, халкъана чу садиллина ву Аьрзу а, Чора а. Алссам хиламаш чулоцуш яра роман.

«Маршонан цIарах» романан бух тIехь, цуьнан чулацамехь дерг кхидIа а шордеш, кIаргдеш язйина ю Айдамиров Абузаран трилоги «Еха буйсанаш» (1972), «Лаьмнашкахь ткъес» (1989), «Дарц» (1999). Трилогин хьалхара книга «Еха буйсанаш» зорбанера араяьлла 1972 шо чекхдолуш. Шуйра чулацам болуш, дуккха а проблемаш къастош ю Айдамиров Абузаран «Еха буйсанаш» цIе йолу роман. «Маршо-нан цIарах» а санна, исторически роман ю «Еха буйсанаш» а. Амма кхузахь XIX-чу бIешеран шовзткъеитталгий – кхузткъалгий шерашкахьлера къоман дахар кIорггера, дуккха а агIонаш толлуш гайтина. Паччахьан Iедало шен колониальни политика дIакхехьа аьтто нисбархьама Нохчийчуьра дуккха а нах Турце кхалхийтира. Оцу исторически бакъдолчу гуллакхаш тIехь кхоьллина автора шен романан эпически шуйра болу чулацам. Iаламат боккха кхиам хилира цуьнан. Тираж пхи эзар экземпляр йолуш арахецна роман ши бутт баьлча туйкнашкахь эца карош а яцара. Книгашъешархоша а, критико а цхьабосса дика тIейцира. Критикаша Сулаев Мохьмада, Айдаев Юшала, Туркаев Хьасана лаккхара мах хадинера цуьнан. Масала Туркаев Хьасана 1973 шарахь арадаьллачу «Орга» альмаха шолгIачу номерехь зорбатоьхначу «Халкъан кхолламах эпопея» цIе йолчу шен статья тIехь яздина: «Дуккха а шерашкахь лаьттинчу Кавказски тIеман чаккхено Къилбаседа Кавказан ламанхошна керла бохамаш бира, кийра ца тарбаллал бала беара. Халкъан историн и мур цу кеппара нисбалар шуйра гойту архивни документаша а, историкийн белхаша а. Амма вайн исбаьхьаллин литературехь историн и кийсак хIинццалц теллина яцара, хадийна бацара цуьнан политически мах, дина дацара философски жамIаш. Дуьххьара и тайпа болх дIаболийнарг Айдамиров Абузар ву. Цуьнан хIокху деношкахь араяьллачу «Еха буйсанаш» романехь карадо вайна цу хьокъехь идейни чулацам кIорггера болу къамел».

Романаш лаьцна оцу статья тIехь Туркаев Хьасана кхидIа а яздина: «Еха буйсанаш роман екъало кхаа декъе. Хьалхарчу «Дагийна латта» цIе йолчу декъехь дуьйцу Къилбаседа Кавказан ламанхоша къоман паргIатонехьа латтийнчу антиколониальни къийсамах. Яздархоcho бовзийта вайна Нохчийчоьхь иттанаш шерашкахь лаьттина къийсам, нохчийн халкъан иешамех, бохамех дуьззина хилла дахар. Оцу буьрсачу, тIом уггар марсабаьллачу хенахь хилла тIеман-политически, социальнo-экономически гуллакхаш автора ша дийцарца девза вайна, я турпалхойн кхетам бовзийтарца довзуьйту. Амма хьалхарчу декъехь а, романан кхечу шина декъехь а санна, яздархоchун коьрта тидам тIехьаьвзина лаьттарг стаг ву. Цуьнан хьекъал кIаргдалар, цуьнан хьалха хиллачу дахаран цхьана дийна бакъдерг галлий бен ца хилла кхетам тIаьхьо заманан бакъдерг галла шорбелла хилар гойту Айдамировс. Иза ю романан хьалхара мехалла. XIX бIешарахь Кавказехь хиллачу чолхечу хенахь нохчийн халкъан дахарехь кхоллабелла прогрессивни болам а, цу халкъан социальни кхетам кIаргбалар талла хаар а хета яздархоchунан кхиам.

...Романан кхуйь а дакъа шайн композицица вовшашца дозуш, XIX бIешарахь хиллачу

исторически хиламийн дийна сурт кхуллуш ду. Шен эстетически мехаллица роман кхечу исторически романел тоьлашха яцахь а, оьшуш яц. Цо исбаьхьаллин дашца тӀечӀагӀдо НохчийчӀ Россех дӀакхетаран объективно-прогрессивни маьӀна».

КхидӀа шен статья тӀехь критико билгалтӀяхьнера романан ледара хеташ йолу меттигаш: романан цхьадолчу кортошкахь еккӀа цӀена цхьа информаци хилар; дукхаха йолу меттигашкахь, хиллачух доцца дуьйцуш хиларна, публицистико исбаьхьаллина новктӀарло еш хилар; цхьацца долчу вастийн амалшна чолхалла ца тоар; инарлийн, штабийн белхахӀойн вовшашца кехаташца хиллачу зӀена тӀера масалш оьшучул совнаха хетар; оьрсийн меттан терминаш, дешнаш тӀех дукха хилар, иштта дӀа кхидерг а.

Айдамирова Машара вай лакхахь хьахийнчу шен книги тӀехь яздо: «Еха буьйсана» халкӀо дика тӀелацаран бахьана иза исбаьхьаллин агӀор дика язйина хилар дацара. Оцу агӀор юккӀера мах хадо мегар дара цуьнан. Оцу хенахь нохчийн халкӀана ца хаьара шен истори. «Еха буьйсана» цунна хьалха схьайиллира цуьнан турпалчу историн цхьа клеззиг агӀонаш, бовзийтира нохчашна цкӀа а цӀе йоккхуш ца хезна кӀоман турпалхой, халкӀо шен маршонехьа блешерийн дохалла латтийна турпала кӀийсам, хьегна лазап, лайна халонаш, харцонаш.

1865 шарахь нуьцкӀах а, лехош а махках баьхна Турце кхалхийнчу нохчийн 5000 доьзалан кхолламца гора 1944 шарахь нуьцкӀах махках даьккхина, Казахстане, Киргизе кхалхийнчу халкӀан декӀаза кхоллам».

Юьхьанца боккха кхиам хиллачу романан тӀаьхье лаламат чолхе а, хала а хилира.

Айдамиров Абузаран 1974 шарахь Москва «Современник» издательстве яхьийтина «Еха буьйсана» романан подстрочник оьрсийн маттахь иза араьккхийта. Издательствос кхаа критике рецензеш язӀяйтӀинера романа. Оцу кхааммо а роман гӀеххьа хастийнера, амма кледа-мерза, гиллакхе билгалдаьккхинера роман зорбане яккха кийча цахилар, автора а, редактора а романан текст тӀехь кхин а болх бан безаш хилар. Айдамиров Абузара мелла а хийцамаш бина, яцйина, амма коьрта чулацам, маьӀна ца талхош юха а дӀаяхьийтина «Современник» издательстве. ТӀаккха а ца магийна «Еха буьйсана»

зорбане. Дукхаха болчу рецензенташа романа коьрта сакхт лоруш дерг билгалдаьккхинера «Современник» издательствон куьйгалхочо В. Сорокина ша авторе дайтинчу кехат тӀехь: «Наконец, несколько замечаний по роману, как мне кажется, очень важных. Автору следовало вывести вместо забитого Вассала – беглого солдата, другого русского, который был бы инициативным человеком, который мог бы вести за собой чеченцев...». Роман ара ца ялийтара коьрта бахьана и дара. Яздархочо бахара оцу муьрехьлерчу халкъан исторехь и санна дерг хилла дац, цундела шен бакъо яц и яздан, харцдерг ша яздийра дац.

Нохч-ГалгӀайн книжни издательствехь а зорбане ца яккхийтира роман. КПСС-н Нохч-ГалгӀайн обкомо дихкинера иза зорбанехь арахеца. Хьалха роман нохчийн маттахь араяьлча, цуьнан дика мах хадийна цхьаболу рецензенташ а шен ондачу тӀеламца и роман юха арахеца а, цуьнан шолгӀа дакъа («Лаьмнашкахь ткъес») зорботоха а ца магадойтуш, дуьхьал баьхнера республикин партийни куьйгалхоша. Нохчийчоь Росси пачхьалкхана шен лаамехь юкъаяхна боху концепци яра хӀетахь партийни ледало леррина хӀотта а яйтина, нуьцкъах яржош. Оцу концепцина ний сса дуьхьал яра историн бакъдолчунна тӀехь язйина яздархочун роман. Схьахетарехь, цундела зорбанехь ара ца хецийтарал совнаха, школан программаш тӀера а дӀаяккхийтира роман, дихкира иза дешархошка ламайттар.

Советан ледал доха герга а дахна, коммунистически идеологин чӀагӀо малъелча бен зорбанехь ара ца йовлийтира нохчийн истори ма-ярра гойтуш йолу Айдамов Абузаран исбаьхьаллин произведенеш.

«Еха буьйсанахь» трилогин шолгӀа книга «Лаьмнашкахь ткъес» 1877–1878 шерашкахь Нохчийчоьхь лаьлбаг-Хьаьжа коьртехь а волуш хиллачу гӀаттамах лаьцна яра. Иза зорбанехь араелира 1989 шарахь. Цунна тӀаьххье 1990 шарахь шолгӀа арахийцира «Еха буьйсанахь» роман а (трилогин хьалхара книга). Оьрсийн маттахь «Еха буьйсанахь» роман араяьлла Москвахь 1996 шарахь 20 эзар тираж а йолуш. Трилогин кхоалгӀа книга «Дарц» а 1999 шарахь араяьлла. XIX бӀешо чекхдолуш – XX бӀешо долалучу муьрехь Нохчийчоьхь хилла чолхе социально-экономически а, политически а хьелаш гойтуш йолу и роман шен исбаьхьаллин агӀо дика лоруш тӀеийцира трилоги юкъайогӀачу вукха шина произведенел а. Литературин критика Бурчаев Хьаьлима яздо: «Калугера йийсар» повесть а, трилогин кхоалгӀа книга «Дарц» а уггар лекха лакхе ю Айдамов Абузаран кхоллараллехь. «Еха буьйсанахь» романо авторан цӀе гӀараяьккхинехь а, исбаьхьаллин агӀор мелла а тӀаьхьа ю и хӀинцца вай цӀеяьккхинчу шина произведенел... Ткъа «Дарц»

романан коьртачу турпалхочун харачойн Зеламхан вастах лаьцна аьлча, хинццалц кхечу яздархоша санна, и дуьненна гIараваьлла обарг веккЪа цIена майра, тIахЪаьлла, кЪармаза бекхамхо хилла хилар тIечIагIдина ца Iаш, кхузахь а цуьнан чохЪара дуьне – психологи гайта ницкЪ кхаьчна авторан. Iаламат нийса, ма-дарра гайтина оцу обарган заманахь Нохчийчохь а, ерриг Россехь а хIобттина хилла долу реакционни хьал. Зеламха халкЪан орцахо, гIийлачийн-мискачийн накЪост хилла ца Iа романехь. Иза а ду-кх, кхидолу адамаш санна, Дала кхоьллина, шен дика а, ледара а агIонаш йолуш, гIалаташ долуш адам. Дерриг а чолхе даьллачу заманан хьийзарехь кхолламо декЪаза кхаж баьккхина, шен оьмарехь синтемах, маршонах вохийна лелаш волу».

Iаламат мехала ю Айдамирова Абузара хIоттийна нохч-гIалгIайн историн хронологи а. 1973 шарахь волавелла шина шарахь болх бина яздархочо цу тIехь. Оцу хьокЪехь шен цхьана интервью тIехь автора дийцина: «1973 шарахь суна дагадеара Нохч-ГIалгIайчохьнан историн хронологи хIотто. ХIетахь Илманца теллина шен истори йоцчу, шен исторически дIадахнарг ца хуучу халкЪана иза довзийта, шен истори езийта, цунна тIе тидам бахийта, иза луучу кЪоначу нахана некЪ гайта Iалашо яра сан... Шина шарахь сов кЪахьийгира ас и хронологи хIоттош. БIеннаш книгаш, газеташ, журналаш кегон дийзира. Роман язЪярал хала бара и болх, амма, суна хетарехь, халкЪана чIогIа оьшура иза». Автора шегара юкЪадалийна хIума а доцуш, еккЪа халкЪан историн хронологех лаьтташ болу и болх а зорбанехь ара ца балийтина. Оьрсийн маттахь хIоттийна йолу и «Хронология истории Чечено-Ингушетии» ялхийтта шарахь Иллинчул тIаьхЪа 1991 шарахь арахийцира 15 эзаран экземплярехь.

Публицистикин жанрехь а дукха болх бина яздархочо. Цхьа бIе гергга публицистикин статьяш, очеркаш, интервьюш араевлла цуьнан периодически зорбанехь. Царна юкЪахь ю кЪаьмнийн доттагIаллех, яздархойн декхарех, ненан мотт кхиорах, школехь ненан мотт а, оьрсийн мотт хьехарх, вайн литературни кханенах лаьцна йолу произведенеш. Сиха йоьдучу замано кхийдош йолу проблемаш хIиттайора автора шен публицистикин статьяшкахь а, очеркашкахь а. Нохчийчохь 1990-чу шерашкахь бохамен хьал доладелча, адам вончух лардан гIерташ муьран зорбанехь кест-кеста арайовлура Айдамиров Абузаран статьяш, интервьюш. Масала, республикехь яккхий митингаш юьйлаелча, цара адам дикане дуьгур дац-кх аьлла хеташ, царна дуьхьал йоккха статья язйира цо. «ХалкЪан доьналлин хьоста» цIе йолу и статья зорбане елира 1990 шеран 11 апрелехь арадаьллачу «Ленинан некЪ» газетехь. «Мехк-кхиэл» ю аьлла цхьа хьаштдоцу юкЪаралла вовшахтоьхча, оцу хьокЪехь шена хетарг а, хила дезарг а яздира Айдамиров Абузара «Даймохк» газета тIехь 1992 шеран 24 апрелехь. Нохчийн йоза латиници тIе даккха гIерташ тохабелира республикин куьйгалхой, масех Илманча шайна тIе а озийна, ерриг интеллигенци оцу гIуллакхана дуьхьал йоллушехь. 1992 шеран 24 февралехь арадаьллачу «Даймохк» газета тIехь яра нохчийн йозанан графика хийцарна дуьхьал язйина «Сихалла – бохаман накЪост» цIе йолу яздархочун статья. Адамаша деш долу зуламаш, зенаш садевлича, хьарамлонаш йитина, хьанал гIуллакхашна тIедерзаре кхойкхура «Дала шен оьгIазлонах лардойла вай» статья тIехь («Даймохк». 1992. 5 май).

Къам тайпанашка декъа глертачарна дуьхьал язйинера «Со дуьхьал ву нохчийн бекъарна» («Даймохк». 1992. 16 янв.), «Тейповый интерес надо оставить» («Маслаат». 1992. 23 авг.) цлерш йолу статьяш. Айдамиров Абузаран лаламат члогла сагатдора Нохчийчоьхь хлоьттинчу чолхечу хьелаша, цара халкъана боккха бохам бахьар буйла хьара цунна. Иза кхойкхура леламнахе, лилманчашка, яздархошка къомана хьанал хиларе, пайдехьа хиларе: «леламстеган, лилманчин, яздархочун хьекъал, лилма эрна ду, нагахь санна цаьргахь оздангалла, собар, доьналла дацахь, шайгара лилма цара халкъан гуллакхана, халкъана пайденна длалуш дацахь. Килло, ямарт, стешхачу стагана хьарам ду лилма, ишттачу стагера лилма адамашна. халкъана зуламе долу».

Нохчийн амалскахь йолу ледарлонаш, сакхташ лорадохуш, адамаш бохамех лардалиитаран лалашо йолуш, 1994 шеран юьххьехь, «Вайн амалш (сиркхонаш, къинош, лазамаш») аьлла юкъара це а йолуш, очеркаш, статьяш арахеца волавелла Айдамиров Абузар «Даймохк», «Васт» газетийн аглонаш тлехь. Уьш масех шарахь арайийлина. И ериг статьяш гул а йина, 2003 шарахь царна зорботьхна «Вайн амалш (сиркхонаш, къинош, лазамаш)» це йолчу ша къабстинчу книги тлехь. И книга автора леринера «нохчийн къоман XXI бешарахь тлейоглачу тлаьхьенна». Оцу дешнашца длайолалуш яра иза. Къоман текхуьуш йолу тлахе дайша дилийтанчу глалатех, цаьрга кхаьчнау бохамех лалашъяран лехамаш бара автора шена хьалха хиттийнарш. Иштта тле а ийцира книгашъешархоша гиллакх-оздангаллин, философски маьлна долу и болх.

Поэта Цуруев Шарипа 2002 шарахь шегара интервью оьцуш «Текхуьучу тлаьхьенна пайдаэца, дагахь дита хлун эр дара ахь, вайн халкъо лайнарш хьесапе а оьцуш?» аьлла, хаттар дича, Айдамиров Абузара аьллера: «Нохчийн къоман исторех лаьцна сайна хетарг, хьекъал кхочург сайн исторически повесташкахь, романашихахь аьлла ас... Текхуьучу тлаьхьенна ас «Еха буьйсанахь», «Лаьмнашихахь ткъес», «Дарц», «Кхолламан цхьа де», «Калугера йийсар» произведенеш юьту. Хлокху тлаьххьарчу итт шарахь Нохчийчоьхь хилларш тидаме а оьцуш, язбеш чекхбоккхуш шиъ болх бу сан – «Вайн амалш (сиркхонаш, къинош, лазамаш)», «Связь времен: исторические корни трагедий чеченского народа».

Айдамиров Абузаран произведенеш ян а ю къабсттина текхуьучу тлаьхьенна пайдехьа, къоман исторехь хилла дладаханчу а, хиндолчу а клорггера ойлайойтуш. Адамийн хьекъална, кхетамна схьаэца шортта хлума ду царна тлехь.

Яздархочун 6 томах лаьтташ гуллина произведенеш оьрсийн маттахь арахецна 2004 – 2005 шерашкахь. Царна юкъахь ю: «Долгие ночи», «Молния в горах», «Буря» романахь, «Один день судьбы», «Калужский пленник» повесташ, «В день смерти сына» дийцар,

АЙДАМИРОВ АБУЗАР (1929 – 2005)

Автор: Administrator

16.05.2019 10:39 - Обновлено 16.05.2019 10:43

«Хронология чеченской истории», «Избранные статьи и речи».

Яздархочун цхъайолу книгаш Iаьрби матте а яьхна Иорданехь а арахецна: «Лаьмнийн некъашкахула», «Вешин весет» (повесть «Маршонан цIарах»), «Еха буйсанаш».

Айдамиров Абузаран башха кхолларалла нохчийн исбаьхьаллин литературин хазна хилла ца Iаш, адаман кхетам кхиорехь мехала ю.

Айдамиров Абузар кхелхина 2005 шеран 27 майхь Хьалха-Мартан гIалин больницехь Iуйранна 6 сахьт даьлча.

Нохчийн халкъан лерам бу сийлахьчу яздархочуьнга. Айдамиров Абузаран цIарах ю Нохчийн Республикин коьрта библиотека, Соьлжа-ГIалин коьртачу урамех цхъаь яздархочун цIарах бу, школа ю. Иза винчу, даим ваьхначу юьртахь Мескетахь схъайиллина яздархочун музей. Айдамиров Абузаран дахарх, кхоллараллах лаьцна конференцеш, горга стоьлаш дIахьо республикехь. Цуьнан кхолларалла, исторически романах республикин школаллахь а, вузаллахь а Iамош ю.

Арсанукаев Iабдулла

Материал схъаэцна Нохчийн Республикин Дешар кхиоран институтан сайта тIера:

<http://iroars.ru>